

Milivoj Nenin

TODOR MANOJLOVIĆ U KRFSKOM ZABAVNIKU¹

Ne može se u priči o srpskoj književnosti pomenuti Krf, a da se ne pomene Sent Andreja. Ono što je bio Krf za vreme Prvog svetskog rata, to je bila Sent Andreja krajem 17. i početkom 18. veka: sklonište za jedan narod. Išli su srpski pisci i južnije i severnije, ali krajnje tačke (i najbolnije) na severu i jugu na koje su „išli” organizovano, kao narod, ipak ostaju Sent Andreja i Krf.

Možda je Sent Andreja, taj, danas „prazan rukav srpske književnosti” (Mihiz) i bolnija – jer, tu imamo RASCEP srpske književnosti. Otkinuo se deo jednog naroda; podelio. Sa druge strane Krf je mesto na kojem su se okupili gotovo svi srpski pisci. Kad kažem gotovo svi srpski pisci onda mislim i na ono nedovršeno putovanje Vladislava Petkovića Disa na Krf, na njegovu želju da bude u prirodnom okruženju – jer, tu se formirala, na neki način, druga moderna. Ili, preciznije, oni pisci koji su priznavali Disa kao preteču. To nedovršeno putovanje ima posebnu simboliku, kao što je ima i jedno zakasnelo putovanje koje se jednostavno moralo dogoditi. Naime, jedan od sigurno najvećih pisaca srpskog naroda, koji je za vreme Prvog svetskog rata sa druge strane, odlazi na Krf tek 1925. godine i tamo piše drugu od svoje tri poeme. Ta „Serbia” Miloša Crnjanskog, jer o njemu je sada reč, kao da ukida onaj rasec koji se dogodio krajem 17. veka; otkinuti deo naroda se, simbolično, upravo na Krfu, vratio matici. Kao da se zacelila rana.

Ovde ću, pak, progovoriti o jednom drugom ukidanju tog raseca, o bolnom otrežnjenju pisca koji će tek na Krfu pripasti srpskoj književnosti.

Opisaću saradnju Todora Manojlovića u krfskom *Zabavniku*. Ali, pre te saradnje moram otkriti ključno mesto ovog teksta, naime, moram ukazati na „izgubljenost” Todora Manojlovića, na njegovo lutanje. U pismu napisanom 31. januara 1914. godine,² vidi se da on ne zna kojoj književnosti pripada. (Istina, pre toga je imao dva objavljena teksta u *Letopisu Matice srpske*; prikazao je knjigu „Saputnici” Isidore Seku-

¹ *Zabavnik* je izlazio od 2. aprila 1917. do 15. oktobra 1918. godine, kao dodatak *Srpskim novinama*. I samim imenom novina htelo se ukazati na vezu između *Srpskih novina*, koje su pokrenute još 1791. godine u Beču i ovih ratnih koje izlaze na Krfu. Isto tako je i ime literarnog dodatka *Zabavnik* podsećalo na *Zabavnik* iz 1813. godine, koji je pokrenuo Dimitrije Frušić.

² Pismo Todora Manojlovića čuva se u Rukopisnom odeljenju Matice srpske, inventarski broj 1809. Inače, veći deo tog pisma objavio je Radovan Popović u knjizi „Građanin sveta. Život Todora Manojlovića”, Zrenjanin, 2002; ukazujući na „neveštu ćirilicu” našeg pisca i neznatno ulepšavajući pismo – na primer „dali” je ispravio u „da li”.

lič i objavio esej o Endreu Adiju.) Dakle, u pomenutom pismu Teodor (ne Todor) Manojlović pita Tihomira Ostojića, urednika *Letopisa Matice srpske*, šta podrazumeva pod tim „naše beletrističke stvari”, kada mu traži tekstove za *Letopis*. Da li Tihomir Ostojić misli na srpske pisce, prečane ili mađarske pisce. Odgovorio mu je Tihomir Ostojić odmah – odgovorio mu je, to znamo po belešci na Manojlovićevom pismu, već 3. februara; no, koliko mi je poznato taj odgovor nije sačuvan. Po taj odgovor – ko su naši pisci – uputio se sam Todor Manojlović na Krf, u avgustu 1916. godine.

Ali, vratimo se malo unazad. Početak Prvog svetskog rata zatekao je Todora Manojlovića sa tetkom u jednoj banji na švajcarsko–nemačkoj granici. Odmah se vraća u Bazel da bi se posle nekoliko dana prebacio – po nekim izvorima u Bolonju, a po nekim u Firencu. (Možda je najpreciznije napisati da se prebacio u Italiju.) Tek iz Italije, kao dobrovoljac, naš junak uputio se na Krf. Greši, dakle, Predrag Protić³ koji vidi Todora Manojlovića u koloni koja prelazi Albaniju; ali ni Manojlovićev put na Krf nije potpuno bezopasan. O tome nam je ostavio podatke sam pesnik. U triptihu „Sećanje na Krf”⁴ opisuje svoje putovanje na Krf lađom (i Dis je tako putovao), koja je bila toliko stara da se mornari šale kako štedljivi Nemci na nju neđe potrošiti ni šaku baruta. No, u toj pesmi se možda i najbolje otkriva sam pesnik, odnosno njegovo odsustvo od života, ili „ignorisanje stvarnosti” kako je to imenovao Radomir Konstantinović.⁵ Dok se ostali putnici kartaju na lađi, Todor Manojlović, nesvestan svog položaja, čita Dantea. I tek kad u knjizi naiđe na mesto koje je identično njegovom položaju, on se zapita nad svojom životnom situacijom. Naime, u istoj je poziciji kao i putnik–moreplovac kojeg već prve večeri obuzima setna želja za ostavljenim zavičajem i drugovima... Naš junak je na kratko u poziciji putnika–moreplovca, zaočuplja ga bolećiv sumor, ali veoma brzo (rekao bih racionalno) potiskuje to osećanje – jer, „ja ne napuštam ni zavičaj / Ni drugove – / Ja im se naprotiv baš vraćam / Sa svetske skitnje; / Jer Krf je sada – za sada, / Sve dokle Srbija ne vaskrsne – naš Zavičaj!”

Tu bih sada izdvojio najmanje tri problemske tačke. Prvo, tek čitanje Todora Manojlovića vraća u stvarnost i to je ono što karakteriše njegovu poeziju; stvarnost kao da pripada nekom drugom i do nje stiže posredno – preko literature. Druga stvar koja mi izgleda bitna je ta moć racionalizacije sopstvenog položaja – mada se ta tačka može relativizovati; jer, i to je ono treće što baca drugačije svetlo na ovu priču,

---

³ Predrag Protić u tekstu „Modernista iz Velikog Bečkereka”, (*Ulaznica*, 1994, broj 138–140, str. 84–90) na strani 85, piše: „Sa srpskom vojskom prešao je Albaniju i s njom stigao na Krf”. To, naravno, nije tačno. Precizniji je Milan Đukanov u tekstu „Roditelji, smrt” (*Ulaznica*, 1992, broj 131–133, str. 145–148), no, i on na strani 148, pogrešno beleži godinu odlaska na Krf. Nije u pitanju 1917, već 1916. godina.

⁴ „Sećanje na Krf” Manojlović je objavio u *Ulaznici*, 1967, broj 1, str. 7–9.

⁵ Radomir Konstantinović: „Todor Manojlović” u knjizi „Biće i jezik”, peta knjiga, Beograd – Novi Sad, 1983, str. 119–160. Svako pominjanje Konstantinovića ima u vidu ovaj tekst.

jeste činjenica da je sećanje na Krf naknadna slika, nikako pesma nastala u tom trenutku. Pitanje je kako se tada zaista osećao Todor Manojlović, odnosno da li mu je put u Srbiju (koja je tada bila na Krfu) uistinu uteha? Iz naknadne perspektive sve je pregledno, jasno, lako vidljivo: nema neizvesnosti, najpre.

*
*   *
*

Krfski *Zabavnik* se vrlo brzo izborio za profil koji nije napuštao: duži, uvodni tekst (o najaktuelnijoj problematici), potom poezija (zastupljena kvantitativno najviše) i posle toga prozne crtice, često i poveći ogleđi (objavljivani u nastavcima), pa politički pregled, književna kritika, bibliografija srpskih knjiga (ili knjiga o Srbiji) objavljenih u Grčkoj, Francuskoj... Pa nekrolozi. Sve je to ubedljivo i ozbiljno radeno. Pa, što je posebno zanimljivo, prevodi: najpre pisci koji su pisali o Srbiji, te Volter, Tagora (možda i najprisutniji strani pisac)... Prate se i slikarske izložbe. Urednik je Branko Lazarević koji je tu objavio i nekoliko svojih tekstova. Mi ćemo se ovde zadržati na najrevnosnijem saradniku.

Dakle, Todor Manojlović je u krfskom *Zabavniku* saradivao kao pesnik, umetnički i književni kritičar, dramski pisac i prevodilac. Od ukupno 19 brojeva krfskog *Zabavnika* (nulti broj se pojavio 1917, a posle se pojavilo 18 redovnih brojeva), Todor Manojlović je prisutan u 13 brojeva. (Ima ga na svim mestima u listu – u zavisnosti od aktuelnosti priloga.) Ako se prebroje stranice sa njegovim priložima onda će se lako videti da je od 19 brojeva Todor Manojlović svojim priložima ispunio gotovo dva broja. (*Zabavnik* je u početku imao 16 stranica da bi se taj broj stranica kasnije povećavao pa čak i udvostručio.)

Poezijom je Todor Manojlović najpravnomernije zastupljen: pesme je objavio u drugom, petom, sedmom, devetom, jedanaestom, dvanaestom, četrnaestom i sedamnaestom broju.⁶ (U nultom broju ga nema.) Ono što prvo pada u oči jeste da, citiram Radomira Konstantinovića, „niko u ovo krfsko doba nije tako pisao!“ Kaže dalje Konstantinović da je u tim svojim pesmama „Manojlović pokušavao da totalno ignoriše stvarnost“ i da je na tom ignorisanju pokušavao da zasnuje poeziju vedre radosti, svoj klasicizam i renesansu i sve to usred krvavog ratnog meteža. Jednom rečju, digao se iznad stvarnosti. Da li je tu u pitanju viša kultura Todora Manojlovića? Kad to pitanje postavljam, imam u vidu ono što je Sreten Marić rekao o Andrićevom pisanju za vreme Drugog svetskog rata – da je Andrić jednostavno imao više kulture.

Ili se Todor Manojlović digao iznad stvarnosti tako što u nju nije verovao. Potpurniji odgovor potražićemo kasnije; ali, ako se posmatra samo Manojlovićeva poezija

---

⁶ Manojlović je u *Zabavniku* objavio sledeće pesme: „Apolinski odbles“ (broj 2, 15. juni 1917, strana 5); „Pred zoru“ (5, 15. septembar 1917, 6); „Oluj“ (7, 15. novembar 1917, 4); ciklus „Bogovi“ („Slutnja“, „Žrtva“, „Zavet“) (9, 15. januar 1918, 4–5); „Sumorno proleće“ (11, 15. mart 1918, 3); „Odsev“ (12, 15. april 1918, 3–4); „Firence“ (14, 15. juni 1918, 5) i „Orfićka pesma“ (17, 15. septembar 1918, 5).

onda izgleda da je Radomir Konstantinović u pravu. Nije jedino u pravu kad suprotstavlja pisanje Todora Manojlovića herojskoj patetici Milutina Bojića. I ovo je naknadno viđenje: ima se u vidu današnji značaj Milutina Bojića. Ključni pesnici krfskog *Zabavnika* su Dragoljub Filipović i Milosav Jelić. Oni su sa druge strane Manojlovićeve poezije i njegovog, upadljivo drugačijeg, slobodnog stiha. Dva takmaca u desetercu kao da su podelila posao: prvi je opevao junake starih vremena, a drugi nove junake. Mada mi se čini da je mnogo inspirativnija razlika između mladog Rastka Petrovića, koji objavljuje svoje prve stihove potpisane inicijalima R.M.P. i Todora Manojlovića. To razlikovanje i taj nesklad su bitni za traženje kontinuiteta druge moderne. Jer, ne treba zaboraviti reči Miloša Crnjanskog da su posle rata vođe modernizma bili Todor Manojlović i Svetislav Stefanović – obojica saradnici krfskog *Zabavnika*. Dakle, u tom smeru bi išla kontekstualizacija Manojlovićeve poezije. (U toj priči Milutin Bojić je marginalan.)

Ali, ako se pogleda ukupna saradnja Todora Manojlovića u krfskom *Zabavniku* – tek sada vidim koliko i ovo ime lista zvuči nestvarno u odnosu na to vreme – videće se da je pogrešna priča o tome da se Todor Manojlović izdigao iznad stvarnosti. On, „građanin sveta“, kako je precizno naslovio svoju knjigu o njemu Radovan Popović, na Krfu postaje nacionalista, a u nekim trenucima i žestoki nacionalista. Nije ovo nikakva naknadna optužba upućena iz lagodne pozicije, već jednostavno punija i potpunija slika negoli ona do koje se može doći čitanjem samo njegove poezije.

Već u tekstu „Naša stara i nova umetnost“⁷ Todor Manojlović piše o duhu nezavisnosti koji odlikuje Srbina; traži nešto što je srpska arhitektura (a pri tom i ovo **srpska** i ovo **arhitektura** piše velikim slovom). Naravno, govori o srpskoj arhitekturi koja je nezavisna u odnosu na vizantijsku. Još oštrije će izdvojiti srpsku arhitekturu braneći je, u strahu da se ne utopi u panslavizam: „Bistra i na svoju nezavisnost do krajnosti ljubomorna srpska rasna svest nabrzo uočuje tu opasnost i odmah duva na uzbunu, zove na oružje protiv nje“. (Kako bih rado ispravio Manojlovićev tekst. Umesto: „odmah duva na uzbunu“, stavio bih „odmah trubi“... Prizvao bih time Gavriela Stefanovića Venclovića: „Ako nepoznat glas truba daje, ko će se na boj pripraviti“ – i time se sa Krfa vratio u Sent Andreju i tekstu nikad kraja. Počeo bih i priču o književnom jeziku; Manojlović se, u početku, uistinu rve sa srpskim jezikom.)

U drugom delu tog istog teksta ponovo imamo Manojlovićevo srbovanje – ili žestoku herojsku patetiku. „Kipovi pojedinih naših junaka jesu idealne personifikacije raznih vrлина srpske rase: 'Marko': sila i neukrotima volja za borbom, 'Miloš': vera i beskonačno junačko požrtvovanje, 'Srđa': večita mržnja na neprijatelja koja već pogledom ubija – itd., ali su, u isto doba, i likovi heroja, u strogom, antičkom smislu reči, predmeti jednog nacionalnog kulta ili vere. U 'Pobediocu', za Terazisku česmu, sprovedena je sinteza svih tih momenata.“

Kao što vidimo, posle nešto više od godinu dana od trenutka kada je stigao na

⁷ Videti broj 4 od 15. avgusta 1917, str. 13–15; drugi deo teksta objavljen je u broju 5 od 15. septembra 1917, str. 13–15.

Krf, Manojlović više nema onih dilema koje je imao krajem januara 1914. godine i koje je tako otvoreno izneo u pismu Tihomiru Ostojiću. Vrhunac je, ipak, kad Manojlović tumači Meštrovićeovu skulpturu „Udovica rata”. Kaže da je tu data apoteoza tuge i mučeništva svih srpskih žena i matera. Pazite, Manojlović tu uz ono što je ljudsko stavlja samo ono što je srpsko. To, po njemu, nije „Udovica rata”, već srpska udovica rata... (Da li je Manojlović sada u poziciji mađarskog pesnika Rakošija? Naime, čitajući Rakošija na mađarskom, u svoj dnevnik pisan na nemačkom jeziku, zabeležio je naš junak, daleke 1905. godine, nekoliko kratkih rečenica. Konstatuje da je delo bezvredno, da je „prožeto duhom najzlobnijeg šovinizma”, i dalje u produžetku: „Tu nema ničeg čisto ljudskog, nego samo najbrutalnije romantike nabijene patriotizmom”.⁸ A videli smo da na Krfu Manojlović često poistovećuje ljudsko i srpsko – spreman ponekad da vidi samo ono srpsko.) Govorio je Svetislav Stefanović o svojoj generaciji koja je u Prvi svetski rat ušla sa pozicija nacionalizma, a u tom ratu je otkrila čoveka. Manojlović, pak, kao građanin sveta, žestoki protivnik svakog nacionalizma, za vreme Prvog svetskog rata otkriva svoje nacionalno biće. I tu negde je specifičnost njegovog položaja.

Već u sedmom broju Manojlović, kao najrevnosniji saradnik, nalazi se na početku *Zabavnika*. Ovoga puta kao prevodilac. Naslov teksta je „Niče o Nemcima i nemačkoj kulturi”.⁹ Naravno da je ovde prevedeno samo ono što je Niče pisao protiv Nemaca i nemačke kulture. Mi izdvajamo jedino belešku našeg prevodioca u kojoj beleži odakle je šta preveo, sa kakvim teškoćama se sretao; ali u kojoj iznosi i nešto što je lični stav. Kaže da su ovi Ničeovi ispadi protiv Nemaca izgledali preterani i bizarni, „ali danas izgledaju odviše opravdani i strogo objektivni”.

(Lukavo je Niče stavljen na početak lista. Šta dalje pisati o Nemcima kad jedan Nemač, koji ih poznaje iznutra, piše to što piše.)

I u sledećem broju *Zabavnika*¹⁰ Manojlović je na počasnom mestu; ali sada dobija još više prostora. Ovoga puta predstavljen nam je kao dramski pisac. U pitanju je „dialog” „Evropa i Nemci”; taj dijalog vode Dragoš, Radomir i Vojislav. Tu, uistinu, sem dijaloga nema ničeg više.

Sada ćemo preći na nešto što je teren nagađanja. Po svoj prilici Todor Manojlović se javlja kroz lik Dragoša. A upravo Dragoš govori reči koje nisu karakteristične za jednog pisca: „Sanjarije i maštanja su tu, zbilja opasna stvar: naročito za borce...” Na primedbu svog druga da će se onda ljudi pretvoriti u mašine za uništavanje, da će izgubiti svoju individualnost, Dragoš surovo odgovara: „tako je”. I dalje: „Ne ulepšavajmo stvar, kocka je tako pala da se naše pokolenje mora žrtvovati”. (Pazite, sve to piše neko za koga smo konstatovali da u poeziji „ignoriše stvarnost”). Zbog čega

⁸ *Ulaznica*, 1994, broj 138–140, „Iz dnevnika 1905. – Budimpešta”. str. 67–75, dnevnička za-beleška od 31. jula 1905, str. 68, preveo Tomislav Bekić.

⁹ Broj 7, 15. novembar 1917, str. 1–3.

¹⁰ Broj 8, 15. decembar 1917, 1–4. I u broju 9 od 15. januara 1918, Manojlović je na početku (1 i 2 strana), naslov teksta „Nova godina – novo doba” sve govori.

Manojlovića poistovećujemo sa likom Dragoša, a ne, na primer, Radomira? Pa zbog toga što Dragoš najviše govori; dijalog je tako koncipiran da se posle Dragoševih reči više nema šta reći, i konačno, Dragoš govori o Nemcima ono što je, na neki način, govorio Niče, a sa čime je Todor Manojlović saglasan. Proročki danas deluju Dragoševe reči da Nemci žele mir samo budućeg rata radi! Čak kaže i kada će taj rat biti: za dvadeset–trideset godina. Ali, sada neće ići na osvetu kakvog poginulog prijatelja Habzburga, „nego na osvetu njihovih oceva, izginulih u ovom današnjem ratu...”

Iako je u pitanju dijalog više suprotstavljenih viđenja, uvođenjem ovog lika koji poseduje istinu, kao da se i u ovom dramskom dijalogu (kao i u poeziji) ukida svaki antagonizam; i ove imamo neobičnu „tačku tolerancije” koju je uočio Radomir Konstantinović kad je pisao o Manojlovićevoj poeziji. Ali, uvođenje lika koji govori istinu lako se može pravdati trenutkom kada se taj dramski pokušaj objavljuje. Po ko zna koji put u našoj istoriji za sumnju nije bilo mesta. Ako je i bilo sumnje morala se dobro prikriti.

Pomenuo sam već da Milutin Bojić nije sa druge strane Manojlovićeve poezije, već da su to Dragoljub Filipović i Milosav Jelić. Prema poeziji Milosava Jelića Manojlović se odredio – prikazao je njegovu knjigu „Srbijanski venac”. Taj tekst¹¹ je i očekivan i neočekivan; ako imao u vidu Manojlovićevu poeziju onda je neobično što je Jelić u njegovom vidnom polju, ali, ako imamo u vidu Manojlovićev patriotizam izražen u umetničkoj kritici, drami i prevodima, onda taj tekst ne iznenađuje.

Todor Manojlović pitanjem počinje svoj prikaz. „Da li jedan savremeni pesnik može da peva junake i velike historijske događaje u stilu i smislu narodne poezije? Ja bih na ovo pitanje, valjda još pre tri–četiri godine odgovorio negativno”. Ali, sada je ponovo postala „mogućna junačka i rodoljubiva pesma koja je u isto vreme i poezija u strogom smislu reči”; kao odličan dokaz za to služi baš „Srbijanski venac” Milosava Jelića. Ističe, istina, Manojlović da su pesme nejednake vrednosti, ali kaže da će te pesme potomci čitati sa istim uzbuđenjem „sa kojim mi čitismo pre ‘Ustanak na dahije’”. (Pogrešio je verovatno Manojlović u ovoj proceni – ali vezivanje za „Početak bune protiv dahija” sigurno ima smisla, ako imamo u vidu istovremenost događanja i pevanja.) Istakao je u ovom prikazu Manojlović i naivnost i spontanost tih pesama, koje su, po njemu, kao narodne umotvorine. Reći će još i to da u njima nema ničeg „literarnog”; a u ovom slučaju to znači da nema ničeg veštačkog, neiskrenog, nameštenog, lažnog... Ima li „literature” u krfskoj poeziji Todora Manojlovića?

¹¹ U broju 12, 15. aprila 1918, str. 18–19, prikazao je Jelićevu knjigu koja se pojavila u Solunu 1917. godine.

¹² U broju 14, 15. juna 1918, str.19–21, objavio je prvi deo nekrologa „Klod Debisi” (1862–1918) Ferdinand Hodler (1853–1918)”; drugi deo u broju 15, 15. jula 1918, str. 21–22. Inače, ovo nisu prvi nekrolozi koje je Manojlović objavio u *Zabavniku*. U broju 10, 17. februara 1917, str. 16, pisao je o Risti Vukanoviću, koji je umro petog januara 1918. godine.

¹³ Videti broj 15, 15 juli 1918, str. 23.

Već u četrnaestom broju, Manojlović, na primer, objavljuje pesmu sa naslovom „Firence” koja je potpuno van rata; koja je „literatura”. U istom broju objavljuje i prvi deo dva nekrologa¹² (o Klodu Debisiju i Ferdinandu Hodleru) – primetno je da Todor Manojlović mnogo lakše piše na srpskom jeziku. Tekst se lepo i lako čita i pokazuje izuzetnu obaveštenost našeg pisca.

U sledećem broju dovršio je ta dva nekrologa i objavio još jedan prikaz. Ovoga puta, u rubrici „Umetnički pregled” prikazao je „Izložbu jugoslovenskih umetnika u Ženevi”.¹³ Sazrelo je već i vreme za vrednovanje – izdvaja Manojlović na toj izložbi radove Mirka Račkog.

Poslednji put u *Zabavniku* javlja se u broju od 15. septembra „Orfičkom pesmom”, koja takođe ignoriše stvarnost, koja je „literatura”.

Kao da se produbio jaz između njegovih kritičkih i dramskih pokušaja sa jedne i poezije sa druge strane – kao da nije u pitanju isti pisac. Ovo uistinu deluje kao zagonetka.

Tragajući za odgonetkom vraćamo se na početak teksta. Da li je Manojlović, kao i Dis, krenuo na Krf sa rukopisom pesama u torbi i posle te pesme lagano objavljivao? To deluje kao razumno rešenje zagonetke. Sada smo na lepom terenu nagađanja.

Pisac sa malo više mašte bi još jednom vratio tekst na početak. Izmislio bi da je Todor Manojlović svoje krfske pesme napisao u Trstu – pri tom bi čitaoce neprimetno podsetio i na podatak da je Manojlović živeo neko vreme i u Temišvaru. Na taj način bi se najudaljenije tačke srpske književnosti (zapad i istok) spojile sa krajnjim tačkama na severu i jugu, koje smo uveli na početku teksta – i srpska literarna geografija bi tako bila zaokružena u liku Todora Manojlovića.

Ali, ne mari, i ovako je Todor Manojlović mnogo više od običnog pisca – vidimo ga kao simbol pisca koji je krenuo u potragu za svojim narodom. I koji se kući nije vratio bez tog naroda.